

ƏKİN SUYUNA QIYMƏTLƏR QOYULMASININ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏR

S.İ.SALMANOV

Azərbaycan ET Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkil İnstututu

Ölkəmizin bazar münasibətləri əsasında inkişafı geniş miqyasda islahatların keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Digər sahələrdə olduğu kimi su təsərrüfatında da bu sahənin inkişafını təmin edən tədbirlər sistemi həyata keçirilmişdir. Suvarma sistem və qurğuların dövlət inhisarında qalmasına baxmayaraq, onların yeganə məhsulu olan əkin suyu kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və digər istehlakçılara pulla satılmağa başlanmışdır. Bu Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən "Su Məcəlləsi", İrriqasiya və meliorasiya haqqında" və digər qanunlarda özünün hüquqi-normativ bazası təmin edilmiş, sudan istifadənin hüquqi və iqtisadi tənzimlənməsi məsələləri müəyyən olunmuşdur. Sudan pullu istifadə olunması ondan səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına imkan vermiş su təsərrüfatı və digər sahələr arasında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Odur ki, sovet dövründə əkin sahələrinin suvarılmasına hər il 11-12 mlrd.m3 su sərf edilirdisə hazırda 6-7 mlrd.m3-ə, yəni 40-50%-ə qədər azalmışdır.

On ilə yaxın bir müddətdə əkin suyundan pullu istifadə olunmasına baxmayaraq, bir sıra problemlərin həlli hələ də tam müəyyən edilməmişdir. İlk növbədə, işıq, qaz, kommunal su təchizatı müəssisələrində olduğu kimi suvarma sistemlərinin istismarı müəssisələrində istehlak olunan əkin suyu üçün haqqın alınması çətin məsələlərdən biri olaraq qalır. Düzdür, son dövrlər su assosiasiyalarının təşkil olunması, bu sahədə xeyli irəliləyişlərin əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu qurğular, dövlət suvarma sistemlərindən suyu pulla alır, öz xərclərini və mənfəətlərini bu suyun üzərinə gəlməklə onu su istehlakçılarına satır və rentabelli işləmək üçün, əkin suyu üçün haqqı vaxtli-vaxtında almağa başlayır. Ancaq, qeyd edilən tədbirlərə baxmayaraq əkin suyundan pullu istifadə olunmasında xeyli çatışmazlıqlar vardır. Bu çatışmazlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Digər istehsal və xidmət məhsulları kimi suvarma sistem və qurğularının yeganə məhsulu olan əkin suyuna, onun istehlakçılara çatdırılmasına və satışına 250-300 mlrd. manat vəsait sərf edilir. Respublika üzrə 1 m³ suyun maya dəyəri orta hesabla 80-90 manat başa gəlir. Ancaq qiymətlərin qoyulması zamanı suvarma sistemlərinin və əkin suyunun spesifik xüsusiyyətlərini və prinsiplərini nəzərə alınması tələb olunur ki, bu da fikrimizcə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Digər məhsullardan fərqli olaraq suvarma müəssisələrinin məhsulu olan əkin suyu beynəlxalq bazara çıxarıla bilməz. 2. Bu məhsulun nəql edilməsi, ancaq xüsusi daşınmaz fəaliyyət göstərir. 3. Başqa məhsullara nisbətən əkin suyu ən yüksək istehlak dəyərinə malikdir. Hər il respublikamızda milyard kub m-lərə su istehlak edilir. 4. Su təsərrüfatı aqrar sahənin bir infrastruktur sahəsi kimi çıxış edir, yəni kənd təsərrüfatı müəssisələrini əkin suyu ilə

təmin edirlər. Əslində müəyyən bir radiusda əkin sahələrini su ilə təmin edən suvarma sistemlərinin ikinci bir rəqabətçisi olmur. 5. Suvarma sistemləri əsasən dövlət inhisarında qaldığı üçün, onların saxlanması, istismarı, təmiri əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da əkin suyunun qiymətinin digər məhsullar kimi bazarda sərbəst rəqabət şəraitində yaranmasına imkan vermir. 6. Əkin suyunun qeyd edilən spesifik xüsusiyyətləri, bu məhsulun qiymətinin dövlət tənzimlənməsi əsasında həyata keçirilməsinə səbəb olur. Yəni, ən çox istehlak dəyərinə malik olan və cəmiyyətdə ən çox istifadə olunan suya qiymət, istehlakçının, xüsusilə əhəlinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tərəfindən bu məhsulun dəyərindən bir neçə dəfə az və ya çox qoyula bilər.

Tədqiqat göstərir ki, 2001-2002-ci illərin məlumatına görə respublikanın Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitə üzrə suvarma sistemlərində 1 m³ suyun maya dəyəri 85 man., suvarma müəssisələrinin hər 1 m³ su satışından 20 manat mənfətdə nəzərə alınarsa bu suyun qiyməti 105 manata satıla bilər. Apardığımız hesablar göstərir ki, belə qiymətlər suvarma sistemlərinin istismar idarələrinə lazım olan mənfəəti əldə etməyə, dövlət büdcə və digər ödənişləri həyata keçirməyə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarını yaratmağa imkan verir.

Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin ayrı-ayrı rayonların su təminatından, suvarma sistemlərinin hidrotexniki qurğularla təmin olunmasından, onların istismar səviyyəsindən, su təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən, ərazinin təbii-iqlim şəraitindən və sistemin texniki sazılığından, istismar xərclərinin tərkibindən, hidrotexniki qurğuların su buraxma qabiliyyətindən asılı olaraq ölkəmizin ayrı-ayrı təbii-iqtisadi rayonları üzrə 1 m³ suyun maya dəyəri həmçinin, Quba-Qusar (35 man.) Goranboy (40 manat) suvarma idarələrində aşağıdır. Respublikada suyun maya dəyərinin daha yüksək olduğu suvarma sistemlərinin istismarı idarələrinə Şamaxı SSI-ni (310 manat), Yuxarı Şirvan kanalı istismarı idarəsini (225 manat) aid etmək olar. Odur ki, suyun maya dəyərinin su təsərrüfatı təşkilatları üzrə kəskin fərqlənməsi ayrı-ayrı suvarma sistemləri və regionları üzrə differensial qiymətlərin qoyulmasını nərsiyyə qoyur. Çünki, ölkə üzrə vahid qiymətlərin (tariflərin) müəyyən edilməsi öz qövbəsində ancaq o idarələrin rentabelliğini təmin edə bilər ki, onların satdıqları suyun maya dəyəri orta respublika göstəricisindən aşağı olsun. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz kimi respublika üzrə orta qiymət 105 manat qoyulsaydı, bu zaman Turianay suvarma idarəsi hər m³ su satışından 74 manat, Quba-Qusar SSI-də 70 manat, Goranboy SSI-də 65 manat məbləğində yüksək mənfəət əldə edərdi və Şamaxı suvarma sistem idarələri isə nə az, nə çox 205 manat, Yuxarı Şirvan kanallarının istismarı idarəsi isə 120 manat zərərə düşərdilər.

Yuxarıda qeyd edilənləri əkin suyuna suvarma sistemləri və regionlar üzrə differensial qiymətlərin qoyulmasını qarşıya qoyur. Ancaq əkin suyuna istehlakçılar tərəfindən verilən haqq suvarma sistemləri və qurğularının saxlanması, onların istismarına tələb olunan xərcləri ödəməlidir. O cümlədən bu haqq əsas fondların geniş təkrar istehsalını təmin etməli, həmçinin müxtəlif ödənişlərin və rüsumların dövlət büdcəsinə keçirilməsini, istehsalın genişləndirilməsini və sosial tədbirləri həyata keçirmək üçün lazım olan yığımları təmin etməlidir.

Amma qeyd edilənlərə baxmayaraq kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istifadə olunan suya ödənişlər, bu suyun həcminə görə deyil, suvarılan torpaq sahələrinin hər hektarına verilən suya görə alınır. Bu isə bir çox çatışmazlıqlara səbəb olur. İlk növbədə hər hektara görə haqq verildiyindən su istehlakçıları əkdəyi bitki sahələrinə daha çox su verməyə çalışır. Bu bir tərəfdən əkin sahələrində gölməçələrin yaranmasına torpaqların şoranlaşması və bataqlaşmasının əmələ gəlməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə suvarma kanallarının son hissələrində su alan təsərrüfatın əkin sahələrinin suvarılması üçün suala bilməmələrinə səbəb olur. Su istehlakçısı istər hektara 500 m³, istərsə də 20 min m³ su sərf etməsindən asılı olmayaraq suya eyni haqq verir. Belə haqq forması təbiidir ki, sudan qənaətlə və səmərəli istifadə olunmasına imkan vermir. Bütün qeyd edilənlər istifadə olunan suyun həcminə görə suya haqqın verilməsinin düzgün olduğunu göstərir.

Sudan səmərəli istifadə olunması, suyun həcmindən əlavə, həmçinin su istehlakçılarının növündən asılı olaraq suya verilən haqqın differensiasılaşmasını məqsəduyğun hesab edir. Yəni suvarma sistemlərindən əkin sahələrinə, su təchizatına, torpaqların şoranlıqdan yuyulmasına verilən suya haqqın differensiasılaşması da vacibdir. Bunu aşağıdakı kimi aydınlaşdırmaq olar. Hazırda müxtəlif istehsal-torpaq şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinə xidmət edən çoxlu suvarma sistemlərindən istifadə olunur. Təbiidir ki, bu təsərrüfatlardan bir qrupunda məhsul istehsalı nisbətən keyfiyyətsiz, yəni şoran torpaqlarda həyata keçirilir və suvarma ilə yanaşı sudan torpaqların şoranlıqdan yuyulması üçün də istifadə olunur. Həm də torpaqların yuyulmasına sərf olunan suyun həcmi bir çox hallarda kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılmasından xeyli çox olur. Təbiidir ki, şoran torpaqları olan təsərrüfatlar münbit torpaqda bitkiçilik məhsulları istehsal edənlərə nisbətən artıq su işlətdiklərindən, çoxda haqq verəcəklər. Digər tərəfdən isə şoran torpaqlarda məhsul istehsal edən təsərrüfatların mənfəət və gəlirləri az olduğundan suya haqq verməli onları iqtisadi cəhətdən zəiflədə və istehsalın qeyri-rentabelli olmasına gətirib çıxara bilər. Odur ki, şoran torpaqlarda bitkiçilik məhsulları istehsal edən təsərrüfatlar, şoran torpaqların yuyulmasının hər 1 m³ üçün alınan suyun tarifini suvarmaya nisbətən aşağı götürülməlidir.

Diferensial qiymətlər həmçinin, ayrı-ayrı bitkilərə verilən suyun tarifində də əks olunmalıdır. Belə ki, pam-

bıq əkən fermer, orta hesabla hər hektar sahədən 12 mln. manat dəyərində məhsul istehsal etdiyi və hər hektar sahəyə 4500-5000 m³ su sərf olunduğu halda, yem bitkiləri istehsal edən fermer hər hektar sahədən pambığa nisbətən yem istehsalından dəyərəcə 3-4 dəfə az məhsulu istehsal etməklə hektara 7000-8000 m³ su sərf etmiş olar.

Belə olan halda, pambıq istehsalçısı əkin suyuna (500 min manat) haqqı asanlıqla və ə bildiyi halda, yem bitki istehsalçısının (700-800 min man.) haqq verməsi yem istehsalının qeyri-rentabelli olmasına gətirib bilər. Ayrı-ayrı bitki sahələrinə verilən suya fərqli qiymətlərin qoyulması bir tərəfdən istehlakçıların əkin suyuna haqq verməsini asanlaşdırmaqla, onların rentabelli işlənməsinə geniş şərait yaradır. Ancaq ayrı-ayrı bitki sahələrinə verilən suya diferensial qiymətlərin qoyulması öz növbəsində, suyu satan suvarma sistemlərinin istismarı idarələri üçün nəzərdə tutulan gəlir və mənfəəti təmin etməlidir.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlər respublikanın Kür-Araz və müntəzəm suvarma həyata keçirilən digər regionlarda da geniş tətbiq edilə bilər. Ancaq belə rayonlardan fərqli olaraq respublikanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında fikrimizcə suya ödəniş ikiqat tarif sistemi ilə həyata keçirilə bilər. Təcrübələr göstərir ki, suya ikiqat tarif qoyulması nisbətən az nəmişliyə malik olan dağlıq və dağətəyi rayonlarda su təsərrüfatı təşkilatlarına lazımi olan gəlir və mənfəəti gətirə bilər. Çünki belə rayonlarda suvarma norması müxtəlif illər üzrə 600-700 m³-dən 4000-5000 m³-ə qədər dəyişə bilər. Belə rayonlarda ancaq kub m-ə görə suya tarif qoyulması bir çox hallarda suvarma sistemlərinin maliyyə çətinliklərinə gətirib çıxara bilər. Xüsusilə bu ilin nəmişliyi keçdiyi hallarda suvarma normalarının həddən azadlığı vaxtlarda su təsərrüfatı sistem idarələri az su satdıqlarından onların gəlirləri həddən artıq azalacaqdır ki, bu da onların təsərrüfatı fəaliyyətinin minimum xərclərini belə təmin etməyəcəkdir. Odur ki, belə rayonlarda ikiqat tarifi qoyulması yaranan biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir.

Fikrimizcə ikiqat tarif sistemi elə tətbiq edilmişdir ki, bu suvarma sistemlərinin istismarı idarələrinə sabit gəlir əldə etməsinə imkan versin. Bunun üçün hər hektar suvarılan torpaq sahəsinə verilən haqq, dəyişməyən kəmiyyət olaraq qalmalı, istehlakçılara satılan 1 m³ suyun qiyməti isə ilin nəmişli və quraq keçməsindən və bununla əlaqədar olaraq suvarma normalarının artıb-azalmasından asılı olaraq dəyişməlidir. Yəni quraq keçən illərdə suvarma normalarının artması ilə əlaqədar, suyun qiyməti aşağı düşməli, ilin nəmişli keçdiyi illərdə isə əkin suyuna verilən haqq yüksək götürülməli və suvarma idarələrinin nəzərdə tutulan gəliri təmin olunmalıdır.

Fikrimizcə yuxarıda təklif edilənlərə əsasən əkin suyuna diferensial qiymətlərin qoyulması, təsərrüfatlar tərəfindən əkin suyuna haqq verilməsini asanlaşdırmaqla, şər kənd təsərrüfatı, istərsə də su təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelliyyəsinin yüksəltməklə, onların inkişafına əsaslı zəmin yaradır.